

УДК 291.1:294.3

М 74

Леонід МОЗГОВИЙ

АНТРОПОМІСТИЧНІ ВИМІРИ ФІЛОСОФІЇ ЧАНЬ (ДЗЕН) БУДДИЗМУ

У статті розглянуто специфіку антропомістичного виміру буддистського вчення дхіана у його китайському – чань та японському – дзен варіантах. Досліджено зміст феномену просвітлення як телеологічного горизонту існування людини. Виявлено прагматичну основу буддистських практик.

Ключові слова: чань, дзен, дхіана, просвітлення, містицизм, порожнеча.

Початок двадцять першого століття характеризується черговим сплеском інтересу до містицизму. Причини цього різні, і часто зводяться не до одного чинника, а до цілого ряду процесів, що відбуваються в суспільстві. І якщо, протягом довгого часу, у вітчизняній філософській літературі містицизм у цілому визнавався псевдонауковим феноменом, то в даний час відбувається переосмислення даного явища. Це, в свою чергу, вимагає звернення до тих релігійно-філософських систем, в яких містицизм і містичні практики складають їх сутність, зокрема до дзен-буддизму. Актуальним постає порівняльний аналіз вчення дзен з досвідом інших філософських підходів.

Аналіз антропомістичних елементів буддистської світоглядної парадигми долучається до вітчизняної традиції дослідження філософії буддизму, репрезентованої в працях В. Васильєва, О. Розенберга, Ф. Щербатського, В. Ляха, О. Стрелкової, Є. Торчинова, З. Муртузової.

Логіка становлення вказаної традиції визначена актуалізацією дослідження ірраціональних, містичних вимірів релігійної

філософії буддизму. Особливої ваги набуває виявлення специфіки онтологічних та гносеологічних аспектів буддистського вчення дзен. У цьому контексті актуальним постає дослідження буддистського містицизму у його антропологічному вимірі.

Мета роботи – дослідити зміст антропомістичного виміру релігійно-філософських вчень чань – та дзенбуддизму.

Антропомістична філософія чань (дзен) буддизму містить методологію дослідження природи людини, тому що філософські та релігійні традиції Сходу спираються на своєрідну техніку діяльності суб'єкта, спрямовану на досягнення більш високих станів свідомості. Все розмаїття буддистських методів розташовується між двома полюсами: практикою традиційної Хінаяни, з одного боку, та практикою секти чань (дзен) махаянистського буддизму, з іншого.

На наш погляд, герменевтичним тестом під час аналізу будь-якого буддистського вчення є, перш за все, концепція просвітлення. Будучи фундаментальним поняттям буддистської філософії, воно позначає метаподію, яка зумовлює смислову єдність філософії та історії буддизму, обґрунтовує начало буддистського філософування, і є його іманентною домінантою та необхідним елементом будь-якого напрямку буддистської філософії.

Просвітлення є актом метафізичної інтуїції і повинно аналізуватися в горизонті його включення до єдиного інтегрального філософського досвіду. Шлях до того, щоб розкрити історико-філософську специфіку концепції просвітлення вчення дзен. Філософська база чань (дзен) буддизму не володіє якими-небудь унікальними або винятковими умовами, які не є включеними до повного буддизму Махаяни. Різниця полягає в нетрадиційному стилі і специфічних формах вираження, прийнятих в чань (дзен) буддизмі. На відміну від Хінаяни та Махаяни, де просвітлення постає далекою метою, досяжною лише після багатьох втілень, наповнених терплячими, практично надлюдськими зусиллями, в дзен просвітлення постає як миттєвий процес інтуїтивного прозріння дійсності – саторі. Цей містичний акт “спалаху інтуїції” дзен-буддизм описує, як правило, в психологічній

термінології. У цілому буддистський містицизм практичний і антропологічний, а дзен має ще більшу прикладну спрямованість, оскільки без містичного досвіду неможливо пережити глибоку суть розуму – нематеріальну Порожнечу.

Вчення раннього буддизму містило всі основні концепції, які потім розвивалися Махаяною. Махаяна (“Велика колісниця”) – широкий шлях до порятунку. В махаяні припускалася можливість набуття нирвани й мирянами, що дотримуються обіту духовного вдосконалення під керівництвом бодхисатви. Мирянам давався простіший етичний кодекс поведінки, який зводився до дотримування п’яти перших заповідей і дотримання культової практики. О. О. Розенберг зазначав, що “вищі сходинки на шляху до заспокоєння або до нирвани, які описувалися буддистами, мають не тільки найближче відношення до практики споглядання та екстазу містика, але є по суті не чим іншим, як тими ж ступенями екстазу, які розглядаються як самостійні форми буття, які тривають, просякнуті потоком свідомого життя” [3, 235]. У махаяні функціональна роль “екстазу”, про який говорив О. О. Розенберг, досягла свого апогею. Це, у свою чергу, призвело до більш пильної уваги дощо специфічних станів психіки як “форм буття, які постійно тривають”, а також до комплексу засобів для їх досягнення, використовували, мабуть, весь досвід психічної регуляції, яким багата індійська культура.

Отже, культові практики Махаяни пов’язані з вшануванням бодхисатв і святих, і відрізняються більшою релігійністю, зверненої швидше до інтелекту, ніж до серця та інтуїції, де вища реальність розумілася як прихована емпірична, феноменальна реальність, метою досягнення якої було досягнення особистого порятунку заради того, щоб допомогти іншим живим істотам отримати визволення.

Бодхисатва (пробуджена істота) – це людина, яка досягла стану найвищого духовного пробудження, але свідомо не ввійшла до нирвани, щоб з великим успіхом просвітлювати ще непросвітлених. Майбутній бодхисатва, що прагне до визволення, спочатку дає своєрідний обіт рухатися у наміченому напрямку, не звертаючи уваги на втому, не заспокоюючись на досягнутому. Всі ці аспекти махаянізму були підсумовані

японським ученим Д. Судзукі в його праці “Outlines of Mahayana Buddhism” наступним чином: “Махаянізм – це буддизм, який розширив свій первісний горизонт настільки, наскільки це було можна зробити, не вступаючи в протиріччя з основними положеннями вчення Будди, і асимілював інші релігійно-філософські вірування, відчуваючи, що за допомогою цього могли бути врятовані люди різних характерів та інтелектуальних обдарувань” [3, 10].

Школа чань не пропонує нічого принципово нового, невідомого індобуддистській традиції, її зміст полягає у духовному переживанні, а не в системі догматичної філософії, і є суто практичним напрямком у китайському буддизмі махаяни, в якому особлива увага приділяється духовно-практичному освоєнню буддистського вчення, психотренінгу і психічній саморегуляції.

Якщо розглянути основні положення чань-буддизму в контексті філософії буддизму махаяни (особливо в традиціях шкіл мадхьяміків і йогочарів, що заклали основи чань), то ми виявимо, що це вчення розвивалося в головному руслі загальномахаянської думки, було направлено на людську психіку, де, як передбачається, і ховається свідомість Будди. Сама назва школи вказує на її психотехнічну, йогичну спрямованість, в якій містицизм, що пронизує всі напрямки буддизму, настільки яскраво проявився саме в школі чань [1, 52].

Назва “чань” походить від санскритського “дхіана” (зосередження, медитація). Стародавній буддистський напрямок – школа дхіана – закликала своїх послідовників частіше відмовлятися від зовнішнього світу і, слідуючи давньоіндійським традиціям, занурюватися в себе, концентрувати свої думки і почуття на чому-небудь одному, зосереджуватися і йти в безкраї глибини суцього і таємничого. Метою дхіани було досягнення транс у процесі медитації, оскільки вважалося, що саме у стані трансу людина може дійти до прихованих глибин і знайти прозріння, істину, як це трапилося з самим Буддою. Сутри дхіана були переведені на китайську мову і стали широко відомі в китайських буддистських монастирях. Легенда розповідає, що чань-буддизм виник у Китаї після того, як туди переселився з Індії на початку

VI ст. відомий патріарх індійського буддизму Бодхидхарма. Справжня і документована історія чань-буддизму починається з VII ст. Чань-буддизм глибоко вкорінений в культурі Китаю, так що багато авторитетних фахівців вважають його китайською реакцією на індійський буддизм. Дійсно, вченню чань були притаманні тверезість і раціоналізм китайців, які долучилися до глибинної містики індійського буддизму. Чань-буддизм відкидав канонічні буддистські цінності. Не слід прагнути до туманної нірвани, вчив він, навряд чи там, та й взагалі в майбутньому кого-небудь очікує щось привабливе. Чи варто обмежувати себе завжди і у всьому заради невизначеної перспективи стати буддою або бодхисатвою? Та й навіщо все це, для чого?! Треба звернути свої погляди до життя, навчитися жити, причому жити саме зараз, сьогодні, поки ти живий, поки ти можеш отримати від життя те, що в ньому є. Здавалося б, це раціоналістичний егоїзм, гедонізм взагалі не має відношення до містичної думки і до етичних ідеалів. Але тут не йдеться про чуттєві насолоди, які відкидаються і буддизмом, і конфуціанством. Чань-буддизм закликав до іншого. Ніби пробуджуючи в китайській думці ідеї раннього філософського даосизму, збагачуючи ці ідеї за рахунок невичерпних глибин індійської містики, він закликав своїх послідовників не шукати Істину і не намагатися досягти нірвани або стати Буддою. Все це метушіння. Головне в тому, що Істина і Будда завжди з тобою, вони – навколо тебе, треба тільки вміти їх знайти, побачити і зрозуміти.

Для чань характерне рішуче заперечення знань, особливо книжних, канонічних, тому що, на їх погляд, інтелектуальний аналіз не проникає в сутність явища і не сприяє успіху в осягненні Істини. Навіщо напружувати розум і тим більше завантажувати його книжною мудрістю, коли можна дати повний простір інтуїції і повністю відкинути канони та авторитети. У чань-буддизмі в якості істинної природи людини розглядається абсолютний принцип, такий, що існує визначально, незалежний від конкретно-історичних умов життя та діяльності, на який не впливає соціальне середовище. Цей принцип поза межний світу явищ і не може бути схоплений думкою. Більше того, за своєю природою він протилежний логічному мисленню, оскільки основною його ознакою є

відсутність множинності, зняття усіх опозицій, у той час як у основі раціонального світогляду знаходиться бінарний поділ світу.

Процес пізнання справжньої реальності, згідно чань, не потребує особливих зусиль. Для цього взагалі не потрібно вивчати чисельні та складні філософські тексти. Справжня сутність природно виявиться у психіці людини, варто їй лише відкинути усі свої суб'єктивні прагнення, переживання і сприймати речі такими, якими вони є, не привносячи у сприйняття ніякої концептуалізації і дуалізації, і переступати межі логіко-дискурсивного мислення. Згідно з уявленнями чань, досягти просвітлення можливо шляхом прямого сприйняття реальності, позбавившись від стереотипного мислення. Як тільки людина починає протиставляти себе об'єктам оточуючого світу і розглядати дійсність як сукупність окремих сутностей, її сприйняття стає умовним і несправжнім. Адепти чань прагнули апелювати насамперед до природнього начала в людині, збудити його, активізувати, позбавивши тягару зовнішніх умовностей. Свідомість Будди не потрібно формувати, потрібно лише усвідомити її.

Але як осягнути Істину? Це вічне питання мислителів чань-буддизму вирішував до подиву просто і парадоксально. Істина є осяяння, яке сходить на тебе раптово, як інтуїтивний поштовх, як внутрішнє прояснення, як щось, що не можна виразити словами і образами. До розуміння і прийняття цього осяяння потрібно готуватися. Однак, навіть підготовлена людина не обов'язково відкриє Істину. Вона повинна терпляче чекати своєї години.

Своєрідну історію має японський варіант буддизму. У свою чергу, Японія познайомилася з теорією і практикою чань-буддизму тільки на межі XII-XIII ст., коли його історія в Китаї вже налічувала кілька століть. У Японії він отримав назву дзен, під якою відомий у всьому світі. На практиці чань та дзен-буддизму зазвичай використовували різні методи штучного стимулювання раптового прозріння – різкі окрики, поштовхи, навіть удари, які несподівано обрушувалися на занурену в транс і замислену людину, що увійшла у себе. Вважалося, що в цей момент людина повинна особливо гостро зреагувати на

зовнішнє роздратування, і що саме в цей момент вона може отримати інтуїтивний поштовх, на неї може зійти осяяння, просвітління.

Різними шляхами чань (дзен) досягали однієї і тієї ж мети, а саме прориву до вищої, позамежної істини – знання, яке осягали просвітлені на рівні Абсолюту, де усе суще знаходиться в Одному і Будда є Єдиним.

Дзен не нав'язує віруючому детальних розпоряджень, аналогічних тим, які пропонувалися адептам буддизму Хінаяни. Тим не менше, кожен має виконувати вправи, які, згідно давнім приписам, зосереджують увагу на вадах і непривабливості фізичного тіла, дезавуюють його вдавану красу і демонструють людські пороки. Майстри дзен розповідають учням про смерть і добровільну відмову від мирських задовольень, оскільки осягнення цих простих істин скорочує шлях до просвітлення.

Тільки за допомогою медитації можна осягнути свою початкову природу, яка є ні чим іншим, як “сутністю будди”, досягти пробудження (саторі) і після цього осягнути дійсну природу речей, побачити їх сокровенну суть і усвідомити свою причетність до всього суцього. З вчення хуаянь дзен запозичив ідею про тотальний взаємозв'язок загального і приватного, що виражається принципом “все в одному, одне у всьому”. Дзен не визнає існування всесвітнього Будди, вважається, що він існує у кожному індивідуумі, який, у свою чергу, тотожний абсолюту і є вмістилищем необмежених можливостей. Існування у світі будь-яких принципових опозицій є фікцією, породженням “затьмареної” свідомості. У дійсності ж між суб'єктом і об'єктом, нірваною і сансарою, життям і смертю, знанням і невіглаством не існує ніякої різниці. “Пробуджена” свідомість прирівнюється до “бездумності”, а світ постає для неї без подвійності. У той же час дзен підкреслює важливість активного ставлення до світу, реалізації в ньому творчої енергії. Дзен не сприймає крайнього аскетизму: людські бажання повинні не придушуватися, а направлятися в духовні сфери. Потаємні істини, вважають послідовники дзен, передаються не через буддистські трактати, а “від серця, до серця”, від вчителя до учня [5, 243].

У дзен так само, як і в тантризмі, використовуються зображення духовних реальностей, які сприймаються за допомогою чуттєвого зосередження. Символічні зображення метафізичних концепцій також поширені в дзен-буддизмі. При цьому символи не тільки відображають абстрактні поняття, а й служать способом зосередження, у процесі виконання якої виняткова ступінь зосередженості досягається за рахунок спрямування свідомості на матеріальний об'єкт. Треба пильно вдивлятися в коло з глини або землі, в судину з водою, у полум'я вогню або в погойдувану вітром верхівку дерева (так звана техніка чотирьох елементів – землі, води, вогню і повітря). Увагу також можна фіксувати на кольоровій, світловій або просторовій плямі до тих пір, поки образ не відобразиться у свідомості настільки виразно, що в будь-який момент його можна буде відтворити, не відкриваючи очей. У тантричному буддизмі використовується аналогічний спосіб медитації на мандалі. Геометрична схема, що лежить в основі мандала, – коло, вписане в квадрат, який у свою чергу теж вписаний у коло, – являє собою архетипічну форму освоєння простору людиною, побудову універсальної моделі Всесвіту. Людина, що здійснює медитацію, подумки поміщає себе в центрі мандала і в міру проходження різних стадій медитації наближає себе до злиття з божеством, яке виступає як об'єкт медитації, а через нього – з космічним абсолютом. Так, у спогляданні зливаються воєдино мандала як модель всесвіту і мандала як геометрична схема для медитації, тобто дві найбільш значущі її функції.

Дзен-буддизм генетично пов'язаний з технікою індійської йоги. Тут є ті ж пози, методика дихання, повторення священного імені в поєднанні з іншими прийомами, своєрідними і властивими тільки дзену. Мета цих прийомів така сама, як і в йозі: виключити раціональне мислення і досягти стану спокійної мовчазної медитації, проникнути в “центр власної істоти”, в “позбавлене образів і звуків споглядання”, в “глибоке і прекрасне царство психічного життя”, в “глибоку внутрішню Тишу”.

Д. Судзукі доводить, що все це виражає дух дзена в його практичному аспекті. Таким чином, містики – це в більшості своїй практичні люди, вони далекі від мрійників, чії душі

настільки поглинені неземним або потойбічним світом, що вони не піклуються про повсякденне життя. Якщо містицизм вірний, його істина повинна бути практичною і відбиватися на всіх наших вчинках [2, 81].

Він також наголошує на наступному: слід пам'ятати, що, поки ми дивимося з боку, ми залишаємося сторонніми, а тому ніколи не знаємо самої речі. Все наше знання – це знання про щось, а це означає, що ми ніколи не знаємо, яка наша реальна самість. Сцієнтисти можуть скільки завгодно бажати досягнення Я, але ніколи не в силах до нього наблизитися. Звичайно, вони можуть чимало говорити про нього, але це все, що вони можуть робити. Тому для досягнення реального знання Я дзен радить радикально змінити цю спрямованість науки, у якій істинним предметом вивчення є людина як Я, адже предметом є власне людське в ній. Людина, яка не прагне до пізнання Я, повинна знову пройти крізь цикл народжень і смертей. “Пізнати саму себе” – означає пізнати своє Я, тому що наукове пізнання Я не є реальним пізнанням до тих пір, поки Я не об'єктивується. Таким чином, наукова спрямованість пізнання повинна бути перевернута: Я слід розглядати зсередини, а не ззовні. Це означає, що Я повинно пізнавати себе, не виходячи за власні межі. Пізнання завжди передбачає дихотомію суб'єкта і об'єкта. І тому, як вважає Д. Судзукі: “Самопізнання можливе лише там, де відбулося ототожнення суб'єкта та об'єкта, тобто там, де наукове дослідження прийшло до свого кінця..., в якому ми зізнаємося в тому, що далі не можемо досліджувати [людину – Л. Мозговий] без виходу за власні межі, здійснюючи чудовий стрибок у царство абсолютної суб'єктивності” [4, 94].

Я перебуває в царстві абсолютної суб'єктивності. “Перебувати” – це не зовсім точний вислів, оскільки воно передає тільки статичний аспект існування Я. Воно завжди в русі або в становленні, одночасно і нуль (вказує на статичне стан) і нескінченність, яка вказує на невинний рух. Природа Я динамічна, його можна порівняти з колом, це шуньята, порожнеча. Але це також центр такого кола, воно виявляється всюди і ніде. Я – це точка абсолютної суб'єктивності, що передає сенс нерухомості і спокою. Але ця точка може зрушитися куди завгодно, зайняти нескінченне різноманіття

місце, а тому в дійсності не є точкою. Дзен спрямований на концептуалізацію цієї неможливості. Рухаючись від нуля до нескінченності і від нескінченності до нуля, Я не можна звести до об'єкта наукового дослідження. Будучи абсолютної суб'єктивністю, Я відкидає всі спроби приписати йому об'єктивно визначене місце розташування. Воно є невизначеним, завжди по той бік наукової об'єктивації по той бік об'єктивно сконструйованих мереж.

Аналіз антропомістичного виміру філософії дзен-буддизму дозволяє зробити висновок про те, що згідно зі вченням дзен, у кожній людині є прагнення та вміння побачити, пізнати справжнє буття. Більше того, це є справжнім призначенням людини. Індивід здатний вийти за межі звичайного існування та увійти до іншої реальності, досягти містичного екстазу, злиття із Абсолютом, який уявляється містикам як недосяжна й неосяжна для людини ідеальна субстанція.

Безперечно, наука рано чи пізно розкриє глибинні таємниці людського “я”, і зможе дати чітку відповідь на питання про сутнісну природу людини. Згідно з Е. Фроммом кожна людина, яка прислухається до екзистенціального питання, питання “першорядної важливості” і намагається відповісти на нього “не абстрактно, але всім своїм життям, є релігійною” людиною, і всі системи, які намагаються давати такі відповіді, вчити відповідати на них і передавати їх, є “релігіями”. Не варто забувати, що набуті знання можуть служити на благо людства тільки тоді, коли їх сила перебуває у руках людей з високою моральною позицією, зі свідомістю, яка піднялася до духовних вершин, шлях до яких, в тому числі, відкриває ірраціонально-містична філософія дзен-буддизму.

Література

1. Муртузова З.М. Мистицизм в чань-буддизме и исламе в компаративистике. Москва diss.rsl.ru, 2007
2. Судзуки Т. Основы дзен-буддизма // Буддизм. – М. : Эксмо, 2000г. – С. 253 – 707.
3. Торчинов Е.А. Введение в буддологию: Курс лекций. – <http://anthropology.rivtexts/torchin/buddhism.html>, 2000.

4. Фромм, Д. Судзуки, Р. де Мартино. Дзен-буддизм и психоанализ/Пер, с англ. – М. : Издательство “Весь Мир”, 1997. – 240 с.

5. Эзотеризм: Энциклопедия. – Мн. : Интерпрессервис; Книжный Дом. 2002. – 1040с.

Мозговой Леонид. Антропомистические измерения философии чань (дзен) буддизма. В статье рассмотрена специфика антропомистического измерения буддистского учения дхиана в его китайском – чань и японском – дзен вариантах. Исследовано содержание феномена просветления как телеологического горизонта существования человека. Выявлена прагматическая основа буддистских практик.

Ключевые слова: чань, дзен, дхиана, просветление, мистицизм, пустота.

Mozhovyi Leonid. Anthropomystical dimensions of Zen Buddhism. The article represents the analysis of anthropomystical dimension of the Buddhist doctrine of “dhyāna” in its Chinese variant of “tchan” and Japanese tradition of Zenbuddhism. It reveals the content of enlightenment as teleological horizon of human existence. The definition is given to the pragmatic basis of the Buddhist practice.

Key words: Tchan, Zen, dhyāna, enlightenment, mysticism, emptiness.